UNIVERSITY OF AMSTERDAM

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Cornelis Ryckwaert (ca. 1635-†1693), Bouwmeester in Brandenburg

Export van Nederlandse architectuur in de zeventiende eeuw?

van Tussenbroek, G.

DOI
10.7480/knob.118.2019.1

Publication date
2019

Document Version
Final published version

Published in
Bulletin (KNOB)

License
CC BY

Link to publication

Citation for published version (APA):
van Tussenbroek, G. (2019). Cornelis Ryckwaert (ca. 1635-†1693), Bouwmeester in Brandenburg: Export van Nederlandse architectuur in de zeventiende eeuw? *Bulletin (KNOB)*, *118*(1), 1-17. https://doi.org/10.7480/knob.118.2019.1

General rights
It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations
If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: https://uba.uva.nl/en/contact, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (https://dare.uva.nl)

Download date:16 Oct 2026

CORNELIS RYCKWAERT (CA. 1635-†1693), BOUWMEESTER IN BRANDENBURG

EXPORT VAN NEDERLANDSE ARCHITECTUUR IN DE ZEVENTIENDE EEUW?

GABRI VAN TUSSENBROEK

Cornelis Ryckwaert is een van de weinige bouwmeesters die in de zeventiende eeuw in Brandenburg actief zijn geweest, en van wie meer bekend is dan alleen een naam of een verblijfplaats. Dit maakt hem bij uitstek geschikt voor het onderzoek naar de export van Nederlandse invloeden in de Brandenburgse bouwkunst.

Sinds het einde van de jaren negentig van de vorige eeuw zijn die invloeden op de architectuur in het buitenland een belangrijk onderzoeksthema geweest. In het buitenland actieve Nederlandse bouwmeesters, het gebruik van prenten en publicaties en internationale netwerken van cultuuragenten en adellijke personen stonden daarbij centraal.[1] Het internationale project *The Low Countries at the Crossroads* had als doel dergelijke invloeden tussen het einde van de vijftiende tot het einde van de zeventiende eeuw in kaart te brengen. De in 2013 verschenen resultaten van dit onderzoek maakten het belang van de Nederlanden als herkomstgebied voor nieuwe tendensen in de architectuur duidelijk, dat qua dynamiek en invloed niet onder hoefde te doen voor Frankrijk of Italië.[2] Invloeden van buitenaf in de Nederlanden zelf en het bezoek van buitenlandse architecten waren eveneens onderwerp van studie.[3] Deze manier van wederzijdse beïnvloeding en de uitwerking daarvan in bepaalde regio's of gebieden

▲ 6. Het slot in Schwedt an der Oder vanaf de rivierzijde, op een foto van rond 1925 (Technische Universität Berlin)

in Europa zijn ook in andere bundels en monografieën behandeld,[4] terwijl ook bouwmeesters uit de Nederlanden die in den vreemde actief waren, zijn bestudeerd.[5]

Het begrip invloed wordt in de historiografie vaak gemakkelijk gebruikt en gaat dikwijls uit van naties, die in de zeventiende eeuw nog helemaal niet bestonden.[6] Bij het onderzoek heeft schaars bronnenmateriaal er in het verleden bovendien voor gezorgd dat ontwerpen zonder stevige onderbouwing werden toegeschreven. Ondanks enkele monografieën zijn over veruit de meeste in de literatuur genoemde emigranten die in het buitenland als architect of ingenieur werkten, weinig details bekend. Dit geldt ook voor bouwmeesters die in de zeventiende eeuw naar Brandenburg en Berlijn zijn getrokken.[7] Van de eerste keurvorstelijke hofarchitect, Johan Gregor Memhardt, en van de keurvorstelijke bouwmeester Michiel Matthijsz Smids bestaat een redelijk inzicht in hun werkzaamheden.[8] Van veel anderen zijn slechts de namen bekend en bestaat incidentele informatie over bouwprojecten waarbij zij waren betrokken. Het werk van Cornelis Ryckwaert in Brandenburg en Sachsen-Anhalt laat echter zien dat een naamsvermelding nog niet betekent dat hij ook voor het architectonisch ontwerp verantwoordelijk is geweest. Door zijn werkzaamheden te analyseren, wordt duidelijk waaruit zijn eventuele invloed dan wel kan hebben bestaan. Op deze manier kan een genuanceerder oordeel over het werk van Ryckwaert worden gegeven en een bijdrage worden geleverd aan de discussie wat het begrip invloed precies inhoudt. In het onderstaande wordt ingegaan op Ryckwaerts afkomst en de manier waarop hij in het gevolg van Johan Maurits van Nassau-Siegen naar Brandenburg is gekomen. Vervolgens worden enkele van zijn bouwprojecten behandeld en wordt een antwoord gegeven op de vraag in hoeverre hij voor architectonische ontwerpen verantwoordelijk is geweest.

HERKOMST

Ryckwaerts activiteiten zijn sinds de late negentiende eeuw zeker niet onopgemerkt gebleven. Georg Galland maakte in 1893 aannemelijk dat Ryckwaert als timmermeester naar Brandenburg kwam en in 1911 besteedde hij nogmaals aandacht aan hem. Een lang, monografisch artikel door Wilhelm van Kempen stamt uit 1924 en is zowel qua gebruikt bronnenmateriaal als wat de conclusies betreft aan een herziening toe. Van Kempen neigde zeer sterk naar heroïsering van de individuele kunstenaar. In navolging van Galland noemde Van Kempen Ryckwaert niettemin een klein talent, terwijl Hermann Heckmann Ryckwaert in 1998 een zekere stijlverwantschap met Pieter Post toedichtte, maar ook zijn oordeel niet onverdeeld positief was.[9] Dit neemt niet weg dat de positie van Ryckwaert als architect nooit werkelijk ter discussie is gesteld.

Over Ryckwaerts afkomst is verondersteld dat hij een zoon was van de Utrechtse theoloog Karel Ryckwaert, maar dit is slechts gebaseerd op naamsovereenkomst.[10] De kans dat hij uit Brielle of Leiden stamt lijkt groter te zijn. Een zekere Johannes Ryckwaert (*1611) afkomstig uit Brielle staat ingeschreven in het Leidse studentenregister.[11] Helaas zijn de doopregisters van Brielle over de jaren 1608-1615 niet bewaard gebleven, zodat we geen nadere gegevens over deze Johannes Ryckwaert hebben. In Leiden treffen we rond 1630 zowel een Jan, Joannes als Hans Ryckwaert, van wie tot nog toe niet met zekerheid kon worden vastgesteld of een van hen identiek is met de Brielse Johannes Ryckwaert.[12] Niettemin weten we dat een Joannes Ryckewaert – wellicht een neef – op 10 december 1628 een zoon genaamd Jacobus ten doop hield in de Hooglandse Kerk. Een van de getuigen was een Joanna Vaillant.[13] Hoewel zekerheid ontbreekt, is het aannemelijk dat de genoemde Joannes de vader is geweest van Cornelis. Een zus van Cornelis was getrouwd met de in december 1643 te Amsterdam geboren schilder Jacques Vaillant,[14] die in 1672 hofschilder van de Brandenburgse keurvorst was geworden.[15] Cornelis zelf kreeg in ieder geval twee zonen: Johannes – mogelijk vernoemd naar Cornelis' vader – en Adriaen Daniel.[16]

De suggestie van Terwen en Ottenheym dat Ryckwaert een leerling van Pieter Post zou zijn geweest, kan vanwege gebrek aan bronnen evenmin worden bewezen.[17] De vader van Post was afkomstig uit Leiden, maar zelf groeide hij op in Haarlem. Pieters broer Frans vergezelde Johan Maurits als hofschilder in de jaren dertig op diens reis naar Brazilië. Dat Cornelis Ryckwaert eveneens deel heeft uitgemaakt van die expeditie is gezien zijn vermoedelijke geboortejaar onwaarschijnlijk. Zijn bescheiden positie in de beginjaren in Brandenburg lijkt op een geboortedatum rond 1635 te wijzen.

Opvallend is dat de in 1605 in Brielle geboren en in Leiden opgeleide dichter en medicus Justus Ryckwaert[18] – de oudere broer van de genoemde Johannes – een persoonlijke bekende was van Caspar van Baerle (Barlaeus).[19] Van Baerle zou in 1647 in opdracht van Johan Maurits een werk over Brazilië schrijven. Cornelis Ryckwaert kwam vijftien jaar later met diezelfde Johan Maurits naar Sonnenburg. Hiermee hebben we niet alleen een naamsovereenkomst, maar tevens een – zij het dunne – draad naar Johan Maurits, die in de wederopbouw van Brandenburg een belangrijke rol zou spelen.[20]

SONNENBURG

Om inzicht te krijgen in Ryckwaerts rol in het bouwproces, wordt hieronder een aantal bouwprojecten behandeld waarvan op basis van geschreven bronnen-

materiaal vaststaat dat hij erbij betrokken was. Het eerste project is de vernieuwing van de Sonnenburg, in opdracht van Johan Maurits van Nassau-Siegen, tussen 1662 en 1667 (afb. 1). In 1341 gaf Markgraaf Ludwig toestemming om in Sonnenburg – tegenwoordig Słonsk, vlak over de Poolse grens bij Frankfurt an der Oder – een slot te bouwen. Zestien jaar later droeg de toenmalige markgraaf van Brandenburg het over aan de Johannieterorde.[21] Vanaf 1545 werden er kapittel- en meesterverkiezingen gehouden en werd het slot ingrijpend verbouwd en vergroot. Tijdens de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) staken Zweedse troepen het slot in brand en pas in 1652 werd met het herstel begonnen. Keurvorst Friedrich Wilhelm droeg zijn vriend Johan Maurits van Nassau-Siegen voor als landscommandeur van Sonnenburg.[22] Johan Maurits moest bij zijn eerste bezoek in december 1652 vaststellen 'dat door de verderfelijke oorlog en tijden van pest het aantal inwoners zeer klein was geworden'.[23] De jaarlijkse inkomsten uit het bezit bedroegen 324 goudguldens, terwijl er een tekort gaapte van maar liefst 7.452 goudguldens.[24]

Om de situatie te verbeteren had Johan Maurits in 1652 Hollandse handwerkslieden meegebracht, maar het is onduidelijk of Cornelis Ryckwaert er op dat moment één van was. Johan Maurits gaf opdracht de nog overeind staande gebouwen te repareren en ook tijdens zijn afwezigheid gingen de reparaties tussen 1652 en 1662 door. Hierbij waren steeds Hollanders betrokken, zoals een zekere Craanhals, die de leiding had over een groep schrijnwerkers en kistenmakers.[25] Voor het in kaart brengen van de wijd verspreid liggende dorpen en bezittingen van de orde kreeg de Hollandse landmeter Arnold van Geelkercken opdracht. In alle dorpen liet Johan Maurits op eigen kosten nieuwe stallen, schuren, water- en windmolens bouwen.[26]

Pas in 1662 werd de herbouw van het slot werkelijk aangepakt. Zoals architectuurliefhebber Johan Maurits ook ontwerpen voor het slot in Potsdam en in Brazilië had gemaakt – waarbij hij gebruik maakte van de

1. Het activiteitengebied van Cornelis Ryckwaert in Brandenburg en Sachsen-Anhalt tussen 1660 en 1692 (kaart auteur)

2. De voorgevel van de Sonnenburg voor 1940, van 1662 tot 1667 in opdracht van Johan Maurits van Nassau-Siegen herbouwd (Bildarchiv Foto Marburg)

3. Festoen van schelpen en bloemen, Michiel Mosijn, naar Francoys Dancx, naar Jacob van Campen, 1655. Tien jaar later werd deze prent als voorbeeld genomen voor de festoenen aan de Sonnenburg (Rijksmuseum Amsterdam)

prenten van Jacob van Campen en Pieter Post – was het ontwerp voor Sonnenburg van zijn eigen hand (afb. 2).[27] Rond 1655 verscheen in Amsterdam een boekje met twaalf prenten van nieuwe festoenen, ontworpen door Jacob van Campen voor het Amsterdamse stadhuis. Toen ruim tien jaar later de Sonnenburg gereedkwam, prijkte een van deze festoenen aan de gevel van het Johannieterslot (afb. 3).[28] Met de uitvoering van de bouw werd Jean de Bonjour belast, wiens vader als hofmeester met Johan Maurits naar Brazilië was geweest. De dagelijkse leiding was bij het begin van de werkzaamheden in handen van meester-timmerman Cornelis Ryckwaert en meester-metselaar Gorus Person of Perron.[29]

Behalve Ryckwaert en Person waren nog twaalf Hollandse knechten en een aantal Duitse timmerlieden op de bouw aanwezig. In 1665, drie jaar nadat met het herstel was begonnen, werd Gorus Person ontslagen, wat erop wijst dat het belangrijkste metselwerk aan het slot was voltooid. Cornelis Ryckwaert kreeg de leiding, waarvoor hij een loonsverhoging van een gulden per week verlangde.[30] Nu het ruwe werk zijn voltooiing naderde, stelde Ryckwaert in mei 1665 een aantal vragen op schrift met betrekking tot de details voor de afwerking. Hij wilde van Johan Maurits weten hoe hij de galerij om het slot moest uitvoeren. Ook was onduidelijk of de bruggen op houten of op stenen pijlers moesten worden gebouwd; had hij vragen hoe de gracht eruit moest zien en hoe het met de beschoeiingen zat; of er een toren op het slot moest komen, of men moest doorgaan met de productie van blauwe dakpannen en hoe het slot van buiten moest worden afgewerkt.[31] Tevens wilde Ryckwaert weten hoe de schoorstenen, de plafonds en de vloeren dienden te worden uitgevoerd, ontbraken details over de vensters, de trap en de deuren, wilde hij weten wat voor glas er moest komen en of er via Stettin goedkoop blauwe steen uit Amsterdam kon worden geïmporteerd.

De bouwheer drukte een zwaar stempel op de uiterlijke verschijningsvorm en de uitvoering. Johan Maurits schreef op 1 juni vanuit Kleef dat het goedkoopste glas wel voldoende was. De brug moest op houten pijlers worden gebouwd en de geplande toren op het slot zou achterwege blijven. Het muurwerk zou geen dikke stuclaag krijgen zoals gebruikelijk, maar slechts een dunne kalklaag. In een aantal ruimtes moesten stucplafonds worden aangebracht en met betrekking tot de schouwen schreef Johan Maurits dat de prenten met schoorsteenontwerpen van Pieter Post, die een jaar eerder in druk waren verschenen, als voorbeeld konden dienen. Maar ook hier wees hij erop dat ze eenvoudig moesten worden uitgevoerd. Daarbij diende in Amsterdam te worden geïnformeerd of het niet voordeliger was om daar stenen zuilen in te kopen en of men daar stenen voor de vloer in de grote kelder kon kopen, of dat het misschien beter was om eenvoudige Zweedse vloertegels te gebruiken.[32]

Johan Maurits maakte bij de bouw op afstand gebruik van zijn ervaring die hij had opgedaan toen hij in Brazilië was en tegelijkertijd zijn huis in Den Haag liet bouwen. Op 4 september 1666 sloot Ryckwaert een contract met Johan Maurits' vertegenwoordiger Jean de Bonjour, wat erop wijst dat Ryckwaert een positie als zelfstandig aannemer had, in plaats van dat hij nog als bouwmeester in dienst was met een weekgeld. Voor 450 taler zou Ryckwaert ervoor zorgen dat het slot werd opgeleverd, waarbij hij zoveel knechten, hout en gereedschap zou krijgen als hij nodig had. Het resterende werk duurde na het afsluiten van het contract nog enkele maanden. Op 20 en 21 mei 1667 werd het slot feestelijk ingewijd in aanwezigheid van Johan Maurits. De bouw had hem iets meer dan 40.000 taler gekost.[33]

Hoewel de middeleeuwse muren van het slot grotendeels waren gehandhaafd, zag het er na voltooiing in de zeventiende eeuw zowel van binnen als van buiten uit als een toonbeeld van Hollands classicisme. Hiervoor waren wel noodgrepen toegepast: de nieuwe voorgevel was ingekast in het oudere muurwerk en de verdeling van de vensters ten opzichte van de binnenmuren was onregelmatig. De rol van Ryckwaert bij dit alles was die van een uitvoerend bouwmeester, aanvankelijk in dienst van Johan Maurits, later als zelfstandig aannemer.

VESTINGBOUWMEESTER IN KÜSTRIN

Na de voltooiing van het slot in Sonnenburg, kreeg Ryckwaert een aanstelling als keurvorstelijk vestingbouwmeester in Küstrin (tegenwoordig Kostrzyn) (afb. 4). Hij was op dat moment de Duitse taal niet machtig en niet in staat zijn eigen correspondentie te voeren. Daarom nam hij Johann Fischer in dienst. Van de keurvorst ontving hij hiervoor een vergoeding, met de afspraak dat dit zo bleef totdat Ryckwaert zelf voldoende kennis van de Duitse taal had om zijn eigen brieven te kunnen schrijven. Dat moment kwam echter nooit. In 1675 kwam Fischer in vaste dienst.[34]

Ryckwaert bleef tot aan zijn dood in 1693 in Küstrin wonen. Het stadje aan de Oder, niet ver van Sonnenburg, lag aan twee belangrijke handelsroutes. Nadat Küstrin in 1536 residentie was geworden, werd het versterkt en in de tweede helft van de zestiende eeuw was het de eerste moderne vesting in Brandenburg.[35]

In Küstrin stond Ryckwaert onder bevel van Christian Albrecht, graaf van Dohna, sinds tien jaar gouverneur van de stad. Ryckwaert moest een boekhouding voeren en de lonen van de werklieden berekenen en uitkeren. Al snel, in mei en augustus 1668, liet de keurvorst weten dat de vestingbouw in Küstrin te langzaam opschoot. De stad had geen eigen steenbakkerij en om aan stenen te komen was men afhankelijk van leveranciers van elders. Er waren communicatieproblemen en

4. De stad Küstrin behoorde met Peitz en Spandau tot de belangrijkste vestingsteden in Brandenburg (uit: M. Merian, *Topographia Electorat. Brandenburgici et Ducatus Pomeraniae* etc, 1652/ Wikimedia Commons)

5. Küstrin, Bastion Brandenburg (foto auteur, 2018)

Ryckwaert had te kampen met onwillige arbeiders. Deze bestonden voor een deel uit mannen en vrouwen die vanwege echtbreuk, zware diefstal of godslastering tot het werken aan de vesting waren veroordeeld.[36] Daarbij kwam dat Ryckwaert ervan werd beschuldigd geld op de lonen te hebben achtergehouden. Om dergelijke beschuldigingen in het vervolg te voorkomen, liet hij een loonlijst opstellen en deze door de werklieden ondertekenen. Dat Ryckwaert geen of slechts gebrekkig Duits heeft gesproken, zal de zaak er niet gemakkelijker op hebben gemaakt.

In juni 1669 klaagde gouverneur Dohna over de rentmeester van Küstrin, omdat die achter was met betalingen aan Ryckwaert, die op dat moment aan enkele bruggen werkte. Ook deze werkzaamheden hadden als gevolg van het geldtekort vertraging opgelopen. Toch waren zijn superieuren tevreden over het werk van Ryckwaert. In oktober 1670 kreeg de bouwmeester voor zijn goede diensten bij de vestingbouw en andere projecten in de Neumark het huis in Küstrin ten geschenke, waar hij al enkele jaren woonde, een teken dat zijn opdrachtgevers wilden dat hij in Küstrin bleef.[37]

Naast het onderhoud begon hij in het jaar 1672 met de aanleg van het grote bastion Brandenburg, aan de rivierzijde van de stad (afb. 5). Omdat de ondergrond moerassig was, werden palen in de grond geslagen om het geheel te funderen. Het bastion werd met bakstenen bekleed. Buiten de stad legde Ryckwaert een ravelijn en een hoornwerk aan.

HET SLOT IN SCHWEDT

In 1670 kocht keurvorstin Dorothea – keurvorstin Louise Henriëtte was in 1667 overleden – het bouwvallige slot van Schwedt an der Oder voor haar zoon prins Philip Wilhelm (afb. 6).[38] Tijdens de Dertigjarige Oorlog was het oude gebouw zwaar beschadigd en in de jaren veertig hadden er slechts provisorische herstellingen plaatsgevonden. Op 8 oktober 1670 sloot Ryckwaert in Potsdam een contract met zijn opdrachtgeefster om het slot voor een bedrag van 4.000 taler naar een bestaande ontwerptekening uit te voeren. Dit betekent dus dat Ryckwaert niet als de architect van het slot in Schwedt kan worden beschouwd, maar als bouwmeester, die de praktische gang van zaken leidde. Ryckwaert moest zelf voor de betaling van de Nederlandse metselaars, timmerlui en schrijnwerkers zorgen en de ruwbouw opleveren. Nog bruikbaar materiaal zou hij hergebruiken. De keurvorstin zorgde voor de overige bouwmaterialen en de afwerking.[39]

Vrijwel onmiddellijk na het afsluiten van het contract gaf Ryckwaert het bevel om voor bouwhout te zorgen. Van 29 oktober tot 2 november 1670 was hij in Schwedt. Hij stelde een lijst op van de materialen die hij nodig zou hebben, zorgde dat het hout in de nabijgelegen molen van Vierraden werd gezaagd, bestelde

kalk in Rüdersdorf bij Berlijn en moeilijk verkrijgbare bakstenen bij maar liefst vijf verschillende steenbakkerijen in Raduhn, Neuendorf, Hohenfinow, Zehden en Zehdenick.

In het voorjaar van 1671 stuurde Ryckwaert zijn zoon Adriaen Daniel naar Schwedt, vergezeld van twee Brabantse timmerlieden. Kort daarna begon de afbraak van het oude slot. In de herfst van 1672 begon het nieuwe slot duidelijke vormen aan te nemen. In 1673 kreeg Schwedt een eigen steenoven. Michiel Smids bracht kalk en in juni gaf de keurvorst opdracht om Ryckwaert glas uit de glasblazerij van Marienwalde te sturen.[40] Maar ondanks de bouw van de steenoven werd de bouw vertraagd door een tekort aan bakstenen. Eind 1673 leverde Ryckwaert hout voor het dak en dakpannen uit Küstrin.[41] Begin 1674 moest Ryckwaert een tekening voor de paleistuin leveren. Omdat hij vanwege een jichtaanval niet naar Berlijn kon komen, kreeg hij onenigheid met Thomas von dem Knesebeck, die in opdracht van de keurvorstin toezicht op de bouw hield. Von dem Knesebeck vond dat het werk sneller moest worden uitgevoerd en ondanks het feit dat Ryckwaert zijn beklag had gedaan vanwege onvoldoende bouwmateriaal, kreeg hij in maart 1674 een berisping, omdat hij in februari zijn zoon Johan naar Schwedt had gestuurd in plaats van zelf te komen. Tekort aan baksteen bleef een probleem. De aanwezige bakstenen waren gebruikt om een nieuwe steenoven te bouwen.

In 1675 was het slot onder dak. Er werd al aan de trappen gewerkt, er waren dakgoten aangebracht, toen Zweedse troepen in Schwedt verschenen. Ryckwaert liet in allerijl twee eiken, die voor houtsnijwerk bestemd waren, naar Küstrin transporteren. Het slot werd geplunderd, maar niet in brand gestoken. Toch konden de werkzaamheden pas in 1677 worden voortgezet. De vensters en de dakbedekking werden aangebracht en men werkte aan de vloeren en de plafonds. In juni 1677 bezocht het keurvorstelijk paar het nog steeds onbewoonbare slot. Er waren te weinig handwerkslieden en tot overmaat van ramp stortte in de late zomer van 1677 de steenoven in.

In april 1678 was Ryckwaert weer in Schwedt. Samen met een meester uit Dessau kwam een zekere Jan Baes uit Holland om aan het slot te werken. De overige timmerlieden en schrijnwerkers arriveerden pas vier maanden later uit Dessau. Metselaars waren er nu genoeg, maar het ontbrak wederom aan stenen. In het voorjaar van 1679 kwam glas uit Marienwalde en planken uit Küstrin. Daarop volgde nog een tegenslag: in verschillende ruimtes begonnen de balken door te buigen en Ryckwaert moest zuilen opstellen, om erger te voorkomen. Ryckwaert gaf aan van het hele contract te willen afzien, maar zijn opdrachtgevers wilden hier niets van weten en dwongen hem het werk te voltooien. Daarom was hij in juni alweer in Schwedt, om het werk aan de vloeren, de vensters en het dak van de tuintorens te begeleiden.[42]

In juli 1679 kreeg Hendrik de Fromantiou, kunstex-

6. Het slot in Schwedt an der Oder vanaf de rivierzijde, op een foto van rond 1925 (Technische Universität Berlin)

pert en hofschilder van de keurvorst, opdracht om het slot zowel van binnen als van buiten te beschilderen. Pilasters en lijsten werden witgeschilderd, festoenen en andere decoratieve elementen van bladgoud voorzien en de grote timpaanvulling aan de hofzijde zou met wit en steenkleur worden bedekt. Voor de stucplafonds leverde Michiel Smids kalk. De uitvoering van dit werk was in handen van de Italiaan Giovanni Belloni, een van de vele Italiaanse stucwerkers die aan het einde van de zeventiende eeuw in Brandenburg actief waren. Ryckwaert zou nog vaker met hem samenwerken.[43]

Het zeventiende-eeuwse slot in Schwedt bestond uit een hoofdgebouw waaraan pas later zijvleugels werden toegevoegd. Het was drie verdiepingen hoog en maar liefst 17 vensterassen breed. Daarmee was het een van de grotere paleizen in Brandenburg. In het middenrisaliet aan de stadszijde bevond zich een trappenhuis met een dubbele trap. Naar de tuinzijde bevond zich de grote zaal, die zich, precies zoals in Huis ten Bosch in Den Haag, in Sonnenburg en in Potsdam over meerdere verdiepingen verhief.[44]

HET JUNKERHAUS IN FRANKFURT AN DER ODER

De praktische uitvoering van het bouwproces blijkt een rode lijn in Ryckwaerts activiteiten te zijn, waarbij hij soms aan meerdere projecten tegelijk werkte. De volgende opdracht betrof het renoveren van het Junkerhaus in Frankfurt an der Oder (afb. 7). In 1598 had keurvorst Joachim Friedrich het middeleeuwse bouwwerk gekocht, dat vlak aan de rivier achter de oude stadsmuur stond. De keurvorst had er een verblijf voor adellijke studenten laten inrichten. In 1615 schonk hij het gebouw aan de universiteit. De Dertigjarige Oorlog verhinderde een regelmatig onderhoud en nadat Frankfurt in 1631 door de Zweden was geplunderd, was het Junkerhaus voor lange tijd onbewoonbaar.[45] Van 30 augustus 1649 dateert een bericht dat het gebouw er als een ruïne bijstond. Vensters en trappen ontbraken en het dak was sterk beschadigd. Voor het herstel waren 24.000 daktegels en 10.000 bakstenen nodig.

7. Frankfurt an der Oder, Junkerhaus (tegenwoordig Museum Viadrina), in de jaren 1670-1690 door Cornelis Ryckwaert hersteld en uitgebreid (foto auteur, 2018)

Pas twintig jaar later, op 13 oktober 1670, werd Cornelis Ryckwaert met de reparatie van het Junkerhaus belast. Acht jaar later moest Michiel Smids de bouwrekeningen controleren en hierbij bleek dat tussen 1670 en 1678 een bedrag van 5.000 taler was uitgegeven. Te weinig om het werk te voltooien.[46] In 1680 zorgde Ryckwaert voor een overzicht van de bouwwerkzaamheden die nog moesten worden verricht. Hij maakte een kostenberekening waaruit bleek dat hij nog 3.446 taler dacht te zullen verspijkeren.[47] In het hoofdgebouw waren de balklagen aangebracht en het dak was klaar. Er moesten nog schoorstenen worden gemetseld en de verdieping moest nog door middel van houten wanden worden opgedeeld. Verder moesten de vensters, deuren en vloeren worden aangebracht, muren aangesmeerd en trappen voltooid. Ook het balkon, de invulling van het timpaan aan de voorzijde van het gebouw en een keuken met eetkamer, die aan het gebouw moest worden vastgebouwd, vroegen om aandacht.

Evenals in Schwedt deden zich stabiliteitsproblemen voor. Het gebouw, dat voor viervijfde op een zandrug stond, rustte met het oostelijke gedeelte op een slikpakket van de Oder. Bij de bouw had Ryckwaert hier rekening mee gehouden door de balken in het zuidoostelijke deel van het gebouw zodanig te leggen dat de kopgevel door middel van trekankers bij de rest van het gebouw werd gehouden. Toch stortte in 1681 een gedeelte van de gevel in.[48] Ryckwaert besloot het gebouw uit te breiden met de middeleeuwse muurtoren die onmiddellijk ten oosten van het Junkerhaus stond. De steeg naast het gebouw werd bebouwd en het hoofdgebouw werd met de muurtoren verbonden. Hierdoor werd de zwakke muur nu door een beter gefundeerd bouwdeel tegengehouden.

Op 26 augustus 1682 werd Giovanni Tornelli, op 27 maart 1683 Giovanni Simonetti en in mei van hetzelfde jaar de al genoemde Giovanni Belloni in dienst genomen, om stucplafonds en schoorsteenversieringen aan te brengen.[49] Geldgebrek speelde de uitvoering echter parten, al in juli 1683 beklaagde Belloni zich in een brief bij de keurvorst dat Ryckwaert hem slechts toestond de schoorsteenstukken zeer eenvoudig uit te voeren. Hij bedankte voor de opdracht en deelde mee dat uit de accijnsopbrengsten het stucwerk niet naar

8. Het slot in Zerbst, op een foto van voor 1940 (Technische Universität Berlin)

behoren kon worden uitgevoerd.[50] Hoe dit ook zij, na meer dan een halve eeuw was het gebouw eindelijk weer bruikbaar, zij het dat het oude gebouw nu met een verbindingsstuk en een middeleeuwse toren was uitgebreid, om het voortbestaan ervan te kunnen garanderen.

UITBREIDING VAN HET ACTIVITEITENGEBIED

In 1675 zou Ryckwaert een ontwerp hebben gemaakt voor de bouwvallige toren van de Berlijnse Petrikirche, in opdracht van de keurvorst. Het ontwerp werd niet uitgevoerd vanwege geldgebrek.[51] In hetzelfde jaar werd hij benaderd om bij de bouw van een ander slot te assisteren, ditmaal in Sachsen-Anhalt, dat in een vergelijkbare positie als het naburige Brandenburg verkeerde. Vorst Johann Georg II van Anhalt-Dessau was in 1659 in Groningen met de zus van Louise Henriëtte, Henriëtte Catharina van Oranje getrouwd. Hij was stadhouder van de mark Brandenburg en probeerde Nederlandse expertise naar Sachsen-Anhalt te brengen.[52]

Cornelis Ryckwaert lijkt in eerste instantie als waterbouwkundige en civieltechnisch ingenieur naar Sachsen-Anhalt te zijn gekomen, naar het kleine stadje Coswig aan de Elbe. Hier werd in de jaren zeventig van de zeventiende eeuw aan het slot gewerkt.[53] Het slot was evenals dat in Sonnenburg en Schwedt en het Junkerhaus in Frankfurt al veel ouder. Op 30 maart 1670 beval vorstin Sophie Augusta van Anhalt-Zerbst het te verbouwen en te moderniseren. Een vorstelijke bouwcommissie van drie personen was met de modernisering belast, maar geen van hen had inhoudelijke kennis van bouwen.

De ruwbouw van het hoofdgebouw was in 1674 klaar. Onmiddellijk hierop begon men aan de bouw van twee zijvleugels, die in 1680 klaar waren. Kort na het begin van de bouw ontstonden problemen met de weinig stabiele Elbe-oever. Het is niet helemaal zeker of de door Cornelis Ryckwaert vanuit Küstrin geleverde worm of schroef – om water weg te pompen – voor het slot in Coswig bedoeld was, maar waarschijnlijk is dit wel. In 1675 kreeg hij 100 taler uitbetaald voor zijn moeite en de levering van de schroef.

In de jaren tot 1679 gaf Ryckwaert opdracht om de muur die om het slot heen lag met zware veldkeien te verstevigen, zodat het grondpakket waarop de nieuwbouw stond niet zou gaan verzakken of schuiven. Hij ontving hiervoor honderd taler per jaar. Het was technisch werk, vergelijkbaar met zijn werk aan de vesting in Küstrin en in Frankfurt an der Oder, maar er zijn geen bewijzen dat hij aan het slot zelf heeft gewerkt, laat staan dat hij als ontwerper van het slot kan worden gezien.[54]

Een van de bekendste projecten van Ryckwaert in Sachsen-Anhalt is het slot Zerbst, de residentie van de vorsten van Anhalt-Zerbst (afb. 8). Ook dit slot moest worden vernieuwd. Carl Wilhelm von Anhalt-Zerbst gaf hiertoe de opdracht. In 1675 liet hij de grote gracht

om het slot verbreden en uitgraven.[55] Vervolgens werd de oude ronde burcht afgebroken. Op 31 mei 1681 legde Carl Wilhelm de eerste steen van het gebouw, dat uiteindelijk drie vleugels van elk drie verdiepingen zou gaan tellen en tegenover het trappenhuis een grote zaal zou krijgen. Voor het hoofdgebouw moesten de noordelijk gelegen huizen en de bastions van het oude renaissanceslot worden afgebroken. Het materiaal daarvan werd voor het fundament van het nieuwe slot gebruikt. De verder naar het zuiden gelegen burchtgebouwen bleven voorlopig staan en dienden als woning voor de vorst. Voor zijn betrokkenheid ontving Ryckwaert tussen 1675 en zijn dood in 1693 regelmatig aanzienlijke bedragen en loon in natura.[56] Hoewel het slot zonder veel voorbehoud aan Ryckwaert wordt toegeschreven, bestaan ook hiervoor geen harde bewijzen. In de Zerbster *Kammerrechnungen* wordt hij genoemd als keurvorstelijk Brandenburgs 'Baumeister und Ingenieur', die praktische aanwijzingen gaf en leverancier was van een waterrad, een grote partij ijzer en mechanische instrumenten.[57]

Evenals in Frankfurt an der Oder, Schwedt en Coswig, kon Ryckwaert niet voortdurend in Zerbst aanwezig zijn. Daarom werd hij vertegenwoordigd door Johann Georg von der Marwitz – een schoonzoon van de gouverneur van Küstrin – en na diens dood door Giovanni Simonetti, de stucwerker die in Frankfurt aan het Junkerhaus had gewerkt. In 1684 vertegenwoordigde Adriaen Daniel zijn vader Cornelis in Zerbst, waarschijnlijk om de meer bouwtechnische zaken te bekijken.[58] Aanzienlijke leveringen van bakstenen, kalk en zandsteen uit Pirna in Sachsen en andere materialen lieten het werk in de eerste jaren goed opschieten. Ter plekke bakte men stenen en in 1689 werd het dak aangebracht. Giovanni Simonetti nam de voltooiing van het interieur op zich.[59] Voor de bekleding van de wanden achter de tegelkachels gebruikte men Hollandse tegels en uit Brabant importeerde men meubels, voor in totaal 7.454 taler. Buiten werd vervolgens een grote symmetrische tuin aangelegd, waarvoor Ryckwaert het ontwerp zou hebben geleverd. Deze tuin was voorzien van een goed doordacht systeem van kanalen en rivierarmen.

ANDERE BOUWPROJECTEN

Ook in Zerbst was Ryckwaerts praktijkkennis gewild. Tijdens het werk aan het slot riep de stad Zerbst zijn hulp in voor de bouw van een nieuwe Lutherse Trinitatiskerk, een bescheiden centraalbouw. In 1682 begon het werk, op 4 juni 1683 werd de eerste steen gelegd.[60] Ook bij dit project werd Ryckwaert vertegenwoordigd door Johann Georg von der Marwitz. Tijdens de bouw ontstond discussie over de uitvoering, waarbij met name de kosten voor een stenen gewelf en een geplande koepel een strijdpunt vormden. Op 19 juni 1686 uitte Wolf Caspar von Klengel, *Oberlandbaumeister* voor de

9. Zerbst, Trinitatiskirche voor 1940 (Technische Universität Berlin)

10. Het slot in Oranienbaum, vanaf 1683 gebouwd in opdracht van Henriëtte Catharina van Oranje (foto F. Hörnicke, 2018)

keurvorst in Sachsen-Anhalt, zijn bedenkingen aan de raad van Zerbst.[61] Enkele maanden eerder, op 10 maart, had de raad van Zerbst zelf al aan de vorst gemeld dat de financiering van het project problemen opleverde. Ook na drie collectereizen naar Lutherse gebieden in Midden- en Zuid-Duitsland, Noord-Duitsland en Zweden was er nauwelijks genoeg geld om tien procent van de uiteindelijke bouwkosten te betalen. Niettemin werd de kerk voltooid. In oktober 1696 vond de wijding plaats. De koepel was achterwege gelaten en Ryckwaert was al bijna drie jaar dood. Ook hier had Simonetti de afwerking van de kerk op zich genomen (afb. 9).[62]

In april 1678 kreeg Ryckwaert toestemming om in hout te handelen, evenals zijn collega Michiel Matthijsz Smids.[63] In het begin van de jaren tachtig repareerde Ryckwaert de kerktoren van Nahausen in de Neumark, niet al te ver van Schwedt en in 1682 bouwde hij een scheepsbrug over de Elbe bij Dessau. Eveneens in Dessau bouwde hij aan de Lutherse Johanniskerk, in 1688, en in 1692 bouwde hij de colonnaden bij het slot aldaar en mogelijk een aantal woonhuizen.[64]

Een laatste plaats in Sachsen-Anhalt waar Ryckwaert als bouwmeester werkzaam was, is Oranienbaum, waarvan de geschiedenis op het Brandenburgse Oranienburg lijkt.[65] Oranienbaum, dat oorspronkelijk Nischwitz heette, was in 1512 in het bezit van Ernst von Anhalt-Dessau gekomen. Nadat Johan Georg II van Anhalt-Dessau in 1659 met Henriëtte Catharina was getrouwd, schonk hij het zijn vrouw, zoals de keurvorst van Brandenburg het plaatsje Bötzow, het latere Oranienburg, aan Louise Henriëtte had geschonken. In Nischwitz moest een nieuwe stad ontstaan. De plattegrond kreeg een regelmatig patroon, waarin het slot, het park en de stad een geheel vormen. De markt fungeerde als voorplaats van het slot. Een lange weg doorsneed de markt vanuit het slot. Een kleinere as haaks hierop voerde naar de stadskerk, zodat zowel de stad als de kerk op planologische wijze ondergeschikt waren gemaakt aan het slot. Sinds 1673 werd de plaats Oranienbaum genoemd. In 1683 begon onder leiding van Cornelis Ryckwaert de bouw van de zomerresidentie van de vorstin. Op de plaats van het nieuwe slot stond al een landhuis met een gracht eromheen, dat in de jaren 1683 tot 1698 compleet werd vernieuwd (afb. 10). De kelder werd met Delfts blauwe tegels bekleed. Het park is gelijktijdig met het slot naar voorbeeld van Hollandse baroktuinen aangelegd, maar waarschijnlijk was het pas na 1710 gereed. Over de in 1676 gebouwde kerk is nauwelijks iets bekend; al in 1704 werd een nieuwe kerk gebouwd.

LANDGOEDEREN IN BRANDENBURG

In 1681 reisde Ryckwaert naar Wezel, waar hij waarschijnlijk aan de vesting werkte en tien jaar later was hij in Peitz te vinden, waar hem eveneens werk aan de vesting wachtte.[66] Ook voerde hij in Brandenburg opdrachten uit. Generaal Joachim Ernst von Görzke, die in 1658 in Brandenburgse dienst kwam en die in 1677 gouverneur van Küstrin was geworden, had in 1652 het verwaarloosde landgoed Friedersdorf gekocht. Von Görzke knapte het oude gebouw op en bouwde een

nieuw corps de logis van twee verdiepingen. In het middenrisaliet was een halsgevel aangebracht. De plattegrond was symmetrisch, met een brede gang met een trap zoals in het Mauritshuis, maar helaas is de naam van de architect onbekend.[67] Na de dood van Von Görzke, in 1682, werd het landgoed eigendom van zijn dochter Maria Elisabeth, die met de al genoemde Johann Georg von der Marwitz was getrouwd. Von der Marwitz, die in Brandenburgse dienst was, werd later *Kammerpräsident* in Anhalt en geheimraad en kamerpresident in Brandenburg. Hij vertegenwoordigde Cornelis Ryckwaert tijdens diens afwezigheid bij de bouw van het slot en de kerk in Zerbst. Hij liet in Groß Rietz een landhuis bouwen, dat op grond van zijn contacten met Ryckwaert aan deze laatste is toegeschreven (afb. 11). Alsof het een standaardrepertoire voor de adel betrof, werd ook hier een rechthoekig gebouw van twee verdiepingen gebouwd, met een voor Brandenburg uitzonderlijke Ionische pilasterstelling en een middenrisaliet.

Bij veel van deze kleinere bouwopdrachten is het gebrek aan gedetailleerde bronnen een probleem, om precies vast te stellen wat Ryckwaerts betrokkenheid precies inhield. Van 1680 tot 1685 werkte Ryckwaert aan een landgoed in Hohenfinow, ten oosten van Berlijn. De aard van zijn werkzaamheden is niet bekend, maar het netwerk waarin hij opereerde verklaart zijn betrokkenheid. Sinds 1668 was Ernst von Börstel eigenaar van het door oorlog getroffen Hohenfinow.[68] Von Börstel was een hoge militair en lid van de keurvorstelijke hofhouding. Hij was kamerjonker geweest en overste van het lijfregiment van de keurvorstin, commandant en gouverneur van Stettin en generaalwachtmeester van de infanterie. Daarbij kwam dat hij ridder van de Johannieterorde was onder Johan Maurits.[69] De leidinggevende op de bouw in Schwedt, Thomas von dem Knesebeck, was een zwager van Von Börstel en de leidinggevende op de bouw in Hohenfinow was meester-metselaar Johann Abel, die eveneens in Schwedt had gewerkt. Ook de waarschijnlijk Nederlandse timmerman Willem Huniberts of Hobert had voorheen in Schwedt gewerkt. Het stucwerk in Hohenfinow werd uitgevoerd door andere bekenden uit Schwedt, namelijk Giovanni Belloni, Franciscus Antoni en waarschijnlijk Giovanni Simonetti.[70]

Enkele jaren later was Ryckwaert bij de verbouwing van het ten oosten van Küstrin gelegen landgoed Lagow betrokken, dat tot in de zestiende eeuw het hoofdkwartier van de Johannieters in Brandenburg was geweest. In de jaren 1690-1691 werd het nog bestaande gebouw grotendeels afgebroken en een nieuw fundament op palen gelegd. Het nieuwe gebouw kreeg aan de zijde van de slotplaats een fronton zoals in Sonnenburg. De tekeningen voor het nieuwe slot zouden door Cornelis Ryckwaert zijn geleverd, maar in hoeverre hij werkelijk de ontwerper was, is niet bekend. Hij was in 1689 en in 1690 in Lagow, wat uit overgeleverde reiskostendeclaraties blijkt.[71]

Een van de laatste projecten waar Ryckwaert aan heeft gewerkt, is de uitbouw van de haven van het Pom-

11. Het landhuis in Groß Rietz, ca. 1690 (foto auteur, 2018)

merse Rügenwaldermünde.[72] De werkzaamheden begonnen in 1684. Ryckwaert kreeg de leiding, hoewel hij waarschijnlijk zelf maar één keer ter plaatse is geweest. Het was Willem Crytter die voortdurend aanwezig was en dus met de praktische uitvoering was belast. Waarschijnlijk was Crytter een zwager van Ryckwaert, een broer van diens tweede vrouw Anna. De verbetering van de haven bestond daaruit, dat ten westen van de oude haven een nieuwe toegang werd aangelegd. Er kwamen Hugenoten naar Rügenwalde en de Middelburgse reder Benjamin Raule was van plan met de haven van Gdansk te concurreren. Maar de nieuwe haven was geen lang leven beschoren. Hij verzandde al snel en er waren zoveel ongevallen, dat de Pommerse adel klaagde dat hun schepen er slechter beschermd waren voor storm en onweer dan in open zee. In september 1694 was het werk nog steeds niet klaar en van de plannen kwam niets terecht.

ARCHITECT OF INGENIEUR?

Cornelis Ryckwaert wordt in de literatuur beschouwd als een exponent van de reizende architect die Nederlandse invloeden in Brandenburg heeft geïntroduceerd.[73] Hermann Heckmann schreef in 1998: 'Wie Memhardt und Smids bringt auch [Ryckwaert] niederländischen Einfluß aus seiner Heimat mit. Zunächst hat sein Stil Beziehungen zu dem von Pieter Post, schon aufgrund dessen Entwurfsbeteiligung am Schloß Sonnenburg.'[74] De vermelding van Post in de bronnen heeft echter uitsluitend betrekking op Posts schoorsteenprenten van 1665.[75] Dat Ryckwaert als ontwerper voor de Sonnenburg in aanmerking zou komen, is op grond van het bronnenmateriaal zeer onwaarschijnlijk en ook bij andere projecten bestaan nauwelijks bewijzen dat Ryckwaert architectuur heeft ontworpen. Voor de meeste gebouwen komt Johan Gregor Memhardt in aanmerking. De ontwerpen voor Huis ten Bosch verschenen in 1655 als prent op de markt,[76] zodat ook deze op die manier als voorbeeld voor de Sonnenburg en andere gebouwen kunnen hebben gediend.

Heckmann wees er verder op dat risalieten en frontons ook in het slot van Zerbst en Oranienbaum te vinden zijn. 'Die Baumasse dekoriert [Ryckwaert] kaum, begnügt sich mit Portalbalkonen – besonders aufwendig fast die gesamte Gartenrisalitseite des Schlosses Oranienbaum einfassend –, mit Kolossalpilastern und gequaderten Eckeinfassungen. Diese erscheinen auch am Junkerhaus [...] und am Zerbster Schloß [...] und erinnern an Memhardts Gestaltung.'[77] Van Kempen had er al op gewezen dat het middenrisaliet van het slot in Schwedt hoekkettingen bezat, evenals het slot in Zerbst en in Oranienbaum. Hieraan had hij het Junkerhaus in Frankfurt nog kunnen toevoegen. Ook het weeshuis in Oranienburg (ca. 1663), het middenrisaliet van de stallen aan de Breite Straße in Berlijn-Mitte (ca. 1665) en het middenrisaliet van het slot in Potsdam (ca. 1670), waarschijnlijk alle drie door Memhardt ontworpen, waren van hoekkettingen voorzien. Dit spreekt in ieder geval tegen een stilistische eigenheid van Ryckwaert en ironisch genoeg weerlegt het eveneens de stelling dat – indien de genoemde gebouwen toch door Ryckwaert zouden zijn ontworpen – dat hij door Pieter Post beïnvloed zou zijn, omdat dit architectonische element in het werk van Post geheel afwezig is. Het feit dat de genoemde gebouwen van een middenrisaliet met timpaan waren voorzien, bewijst evenmin iets. Ook in Brandenburg behoorden dergelijke elementen in de tweede helft van de zeventiende eeuw tot het architectonische standaardrepertoire. Gezien de werkzaamheden van Ryckwaert als ingenieur en bouwmeester en het feit dat juist Memhardt door de keurvorst als hofarchitect was aangesteld, pleit aanvullend voor een toeschrijving van het slot in Schwedt en het Junkerhaus aan Memhardt. Dit geldt ook voor de kerk van Lindenberg, die in het verleden op grond van overeenkomsten met andere gebouwen wel aan Ryckwaert is toegeschreven.[78] De bouwheer van de kerk was de uit Westfalen afkomstige Raban von Canstein, die in 1651 in Kleef, waar Johan Maurits stadhouder was, had gewerkt en sinds 1659 betrokken was bij de verbetering van de waterwegen in Brandenburg (afb. 12).[79] De conclusie met betrekking tot

12. Lindenberg, evangelische dorpskerk, 1667-1669, in het verleden toegeschreven aan Cornelis Ryckwaert (Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege)

13. Słonsk, de ruïne van het in 1975 afgebrande slot Sonnenburg (foto auteur, 2018)

14. Het slot in Zerbst in 2016 (Wikimedia Commons)

Ryckwaert moet dan ook luiden dat zijn werkzaamheden civieltechnisch van aard waren en dat hij niet als ontwerpend architect kan worden beschouwd.

Hiermee komen we bij de vraag naar de invloed van Ryckwaert op het Brandenburgse bouwbedrijf. Hierboven is duidelijk geworden dat deze invloed niet in het introduceren van architectonische vormentaal moet worden gezocht. Het Brandenburgse netwerk van lokale opdrachtgevers en bestuurders, die met name om *kennis* uit de Republiek verlegen zaten, biedt een veel betere verklaring voor het werk dat Ryckwaert in Brandenburg en Sachsen-Anhalt heeft verricht. Ryckwaert bezat specifieke bouwtechnische kennis die in Brandenburg nodig was. De invloed van het keurvorstelijke hof en het netwerk eromheen zorgden ervoor dat deze kennis werd ingezet. Uit dit netwerk kan ook Ryckwaerts samenwerking met Smids worden verklaard, die een soortgelijke positie als Ryckwaert bekleedde, en de opdrachten die Ryckwaert uit keurvorstelijke kringen te beurt vielen. Op basis van de geschreven bronnen is de vraag naar de invloed van Ryckwaert op het Brandenburgse bouwen in de zeventiende eeuw veel eerder te zoeken in zijn werkzaamheden als (vestingbouwkundig) ingenieur. Daarbij was zijn leeftijd op het moment dat hij naar het oosten trok vermoedelijk nog zodanig, dat hij allerminst een volleerd bouwmeester was. Hij werd aangeduid als meester-timmerman, en wist binnen het hierboven geschetste netwerk op te klimmen tot een man van de praktijk, die tot aan zijn dood bij vele projecten betrokken is geweest. Deze positie nuanceert ook de door eerdere auteurs geuite kritiek aan het adres van

Ryckwaert, dat hij geen groot talent zou zijn geweest.

Ryckwaert stierf op 9 november 1693, naar het schijnt nogal onverwacht en het is niet duidelijk hoe oud hij precies is geworden.[80] Een maand na zijn dood werd Ryckwaerts tweede zoon Adriaen Daniel benoemd tot zijn opvolger, voor zover het civiele bouwwerken betrof. Hoewel hij in 1671 al bij de bouw van het slot in Schwedt werd betrokken, was hij in de jaren 1679 tot 1682 bij Rutger van Langevelt in de leer en in 1685 door de Grote Keurvorst met 400 taler op studiereis gestuurd. De Fransman Jean Louis Cayard, een leerling van vestingbouwer Sébastien de Vauban, volgde Ryckwaert op als vestingbouwmeester.

Het werk van Cornelis Ryckwaert is vrijwel geheel verdwenen, evenals veel bronnenmateriaal. Dit vormt een ernstige belemmering bij verder onderzoek. Zowel het slot in Hohenfinow, Schwedt en Zerbst zijn in de Tweede Wereldoorlog zwaar beschadigd, waarna de resten van Hohenfinow en Schwedt met de grond gelijk zijn gemaakt. Slechts van het in 1975 uitgebrande Sonnenburg (afb. 13) en de oostelijke vleugel van het slot in Zerbst (afb. 14) staat nog een ruïne overeind, die sinds 2005 wordt geconsolideerd. De Zerbster Trinitatiskerk werd in april 1945 bij een bombardement op de stad zwaar beschadigd. In de jaren 1951-1967 vond de wederopbouw plaats.

15. Een straat in het verwoeste Küstrin (foto auteur, 2018)

De stad Küstrin, waar Ryckwaert ruim 25 jaar van zijn leven heeft gewoond, is geheel van de aardbodem verdwenen. Na hevige verwoestingen aan het einde van de Tweede Wereldoorlog zijn de resten van de oude huizen en gebouwen afgebroken, om met het sloopmateriaal Warschau weer op te bouwen. Slechts het Junkerhaus in Frankfurt an der Oder en met name het slot Oranienbaum zijn in redelijk authentieke staat bewaard gebleven.

NOTEN

1 K. Ottenheym en K. De Jonge (red.), *The Low Countries at the Crossroads. Netherlandish Architecture as an Export Product in Early Modern Europe (1480-1680)* (Architectura Moderna. Architectural Exchanges in Europe, 16th-17th Centuries; 8), Turnhout 2013.

2 R. Noel, 'Reviews. *The Low Countries at the Crossroads: Netherlandish Architecture as an Export Product in Early Modern Europe (1480–1680)* [...]', *Renaissance Quarterly* 69 (2016) 1, 249-250.

3 K. Neville, *Nicodemus Tessin the Elder. Architecture in Sweden in the Age of Greatness* (Architectura Moderna; 7), Turnhout 2007; K. Ottenheym, 'Foreign Architects in the Low Countries and the Use of Prints and Books', in: Ottenheym en De Jonge 2013 (noot 1), 212-235; P. Vlaardingerbroek (red.), *The Amsterdam Canals. World Heritage*, Amsterdam 2016.

4 K. Ottenheym (red.), *Architects without Borders. Migration of Architects and Architectural Ideas in Europe 1400-1700*, Mantua 2014; B. Noldus, *Trade in Good Taste. Relations in Architecture and Culture between the Dutch Republic and the Baltic World in the Seventeenth Century* (Architectura Moderna; 2), Turnhout 2004; G. van Tussenbroek, *Grachten in Berlijn. Hollandse bouwers in de Gouden Eeuw*, Amsterdam 2006; F. Skibinski, *Willem van den Blocke. Netherlandish Sculptor in the Baltic Region*, academisch proefschrift, Utrecht 2013.

5 S. Mossakowski, *Tilman van Gameren. Leben und Werk*, München/Berlijn 1994; B.V. Noldus, *Philip de Lange. Københavns store bygmester*, Kopenhagen 2014.

6 Vgl. H. Borggrefe, 'Rezension von: Nils Büttner/Esther Meier (Hgg.): Grenzüberschreitung. Deutsch-Niederländischer Kunst- und Künstleraustausch im 17. Jahrhundert [...]', *Sehepunkte* 12 (2012) 1, www.sehepunkte.de/2012/01/20440.html (4 juli 2018); T. Fusening, 'Book Reviews. *The Low Countries at the Crossroads. Netherlandish Architecture as an Export Product in Early Modern Europe (1480-1680) (Architectura Moderna 8)* [...]', *Historians of Netherlandish Art*, 2014, https://hnanews.org/hnar/reviews/low-countries-crossroads-netherlandish-architecture-export-product-early-modern-europe-1480-1680-architectura-moderna-8/ (4 juli 2018).

7 Vgl. G. van Tussenbroek, 'Alle Wege führen nach Brandenburg. Niederländisches Bauen in Brandenburg in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts', *Brandenburgische Denkmalpflege* 12 (2003) 1, 4-17.

8 G. van Tussenbroek, 'Michiel Matthijsz. Smids (Rotterdam 1626-Berlijn 1692). Keurvorstelijk bouwmeester in Brandenburg', *Bulletin KNOB* 103 (2004) 1, 23-48.

9 G. Galland, *Der Große Kurfürst und Moritz von Nassau. Studien zur brandenburgischen und holländischen Kunstgeschichte*, Frankfurt a.M. 1893, 93-136; G. Galland, *Hohenzollern und Oranien. Neue Beiträge zur Geschichte der niederländischen Beziehungen im 17. und 18. Jahrhundert*, Straatsburg 1911, met name 76-95; W. van Kempen, 'Der Baumeister Cornelis Ryckwaert. Ein Beitrag zur Kunstgeschichte Brandenburgs und Anhalts im 17. Jahrhundert', *Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft* 1 (1924), 195-266. Minder lang geleden besteedde H. Heckmann, *Baumeister des Barock und Rokoko in Brandenburg-Preußen*, Berlijn 1998, 80-87 aandacht aan hem.

10 Heckmann 1998 (noot 9), 80. Gezien deze naam, die op verschillende manieren wordt geschreven, kwam zijn familie waarschijnlijk uit de Zuidelijke Nederlanden. Behalve van de genoemde Karel Ryckwaert, kan hij eveneens familie zijn geweest van de Antwerpse schildersfamilie Ryckaert of de ontdekkingsreiziger en Jezuietenpater Arnold Rijckwaert. Vgl. B. van Haute, *David III Ryckaert. A Seventeenth-century Flemish Painter of Peasant Scenes*, Turnhout 1999, 7-12.

11 *Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae 1575-1875*, via stamboomnederland.nl. De doopregisters over de jaren 1608-1615 zijn in Brielle niet voorhanden.

12 In het *Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae 1575-1875* worden tevens een Joannes en Jacobus Ryckart genoemd, die in 1608 en 1609 gingen studeren en die afkomstig waren uit Amsterdam. De relatie tot de uit Brielle

afkomstige studenten is vooralsnog niet bekend.

13 Stadsarchief Leiden, Dopen Hooglandsche Kerk 20 augustus 1628-1635, archiefnr. 1004, Dopen NH Hooglandsche Kerk, inv.nr. 233.

14 Jacques Vaillant is op 6 december 1643 in Amsterdam gedoopt. SAA, DTB, inv.nr. 131, 108. J. Briels, Jan, *Vlaamse schilders en de dageraad van Hollands Gouden Eeuw, 1585-1630: met biografieën als bijlage*, Antwerpen (1997) noemt ca. 1625 als geboortejaar. Vgl. M. Vandalle, 'Les frères Vaillant. Artistes Lillois du XVIIe siècle', *Revue Belge d'archéologie et d'historie de l'art* 7 (1937), 4, 341-360, 345, waar blijkt dat Jacques zich protestants heeft laten herdopen en waar eveneens ca. 1625 als geboortejaar wordt gegeven.

15 Galland 1911 (noot 9), 91.

16 Galland 1911 (noot 9), 90.

17 J.J. Terwen en K.A. Ottenheym, *Pieter Post (1608-1669). Architect*, Zutphen 1993, 79.

18 Justus was een zoon van de in 1582 geboren predikant Theophilus Ryckewaert. Niet te verwarren met de vermoedelijk in 1584 te Ieper overleden theoloog met deze naam.

19 *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* II (1912), k. 1248-1249; III (1914), k. 1114-1115 en IX (1933), k. 917-918.

20 Zie met name G. de Werd (red.), *So weit der Erdkreis reicht. Johann Moritz von Nassau-Siegen. (1604-1679)*, Kleve 1979.

21 Galland 1893 (noot 9), 93; G.A.C. Blok, 'Die Bautätigkeit des Fürsten Johann Moritz von Nassau-Siegen in Cleve und Sonnenburg', *Siegerland* 4 (1935), 118-128; H.E. Kubach, *Die Kunstdenkmäler des Kreises Oststernberg* (Bau- und Kunstdenkmäler des Deutschen Ostens), Stuttgart 1960, 185ff; Terwen en Ottenheym 1993 (noot 18), 71-82 en M. Kleiner, 'Sonnenburg, ein "niederländisches Palais" in der Neumark. Kulturtransfer von den Niederlanden nach Brandenburg im 17. Jahrhundert am Beispiel der Johanniterordensresidenz Sonnenburg', in: P.-M. Hahn en H. Lorenz (red.), *Formen der Visualisierung von Herrschaft. Studien zu Adel, Fürst und Schloßbau vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, Potsdam 1998, 57-86.

22 Galland 1893 (noot 9), 94-96 en W.G. Rödel, 'Johann Moritz als Herrenmeister der Ballei Brandenburg des Johanniterordens (1652-1679)', in: De Werd 1979 (noot 20), 81-90.

23 Geciteerd bij Galland 1893 (noot 9), 99.

24 Galland 1893 (noot 9), 97.

25 Galland 1893 (noot 9), 101; Kubach 1960 (noot 22), 188.

26 Galland 1893 (noot 9), 136 en 148; K.A. Ottenheym, 'Fürsten, Architekten und Lehrbücher. Wege der holländischen Baukunst nach Brandenburg im 17. Jahrhundert', in: H. Lademacher (red.), *Onder den Oranje Boom. Niederländische Kunst und Kultur im 17. und 18. Jahrhundert an deutschen Fürstenhöfen. Textband*, Krefeld etc. 1999, 287-298, 297.

27 Zie Galland 1893 (noot 9), 110: '[...] selbigen ein von Ihro Fürstlichen Hochwürden und Gnd. Selber gemachtes Modell vorhabenden Baues'.

28 Galland 1893 (noot 9), 110 en 120-127; Terwen en Ottenheym 1993 (noot 18); Ottenheym 1999 (noot 27), 296; P. Vlaardingerbroek, *Het paleis van de Republiek. Geschiedenis van het stadhuis van Amsterdam*, Zwolle 2011, 60.

29 Galland 1893 (noot 9), 110-111 en Galland 1911 (noot 9), 78-79.

30 Blok 1935 (noot 21), 123 en Galland 1893 (noot 9), 121.

31 Van deze blauwe pannen wordt gezegd: 'Die Dachsteine seyn blaew gebrand und von [...] Herrn Ordens Rath [Bonjour] und Baw Meister [Ryckwaert] das blaew Brennen betreffend zuerst inventiret, denn man von dergleichen Steinen in der Chur Brandenburg vorhin niemals gewuhst. Ist also dies das erste Hauhs, das mit solchen Steinen belegt worden. Geciteerd bij Van Kempen 1924 (noot 9), 202. Blauwe dakpannen waren echter ook al op het rond 1657 vernieuwde landhuis Trampe te vinden. Zie H.J. Helmigk, *Märkische Herrenhäuser aus alter Zeit*, Berlijn [1929], 30, en P.-M. Hahn en H. Lorenz (hrg.), *Herrenhäuser in Brandenburg und der Niederlausitz. Kommentierte Neuausgabe des Ansichtenwerks von Alexander Duncker (1857-1883)*, 2 delen, Berlijn 2000, II, 605-609.

32 Galland 1893 (noot 9), 120 e.v.

33 Galland 1893 (noot 9), 112-113 en 129; Van Kempen 1924 (noot 9), 208.

34 Galland 1911 (noot 9), 229.

35 R. Gebuhr, A. Theissen en M. Winter (red.), *Von Vestungen. Die brandenburgisch-preußischen Festungen Spandau – Peitz – Küstrin*, Berlijn 2001, 30-33. Vgl. C. Fredrich, *Die Stadt Küstrin*, Küstrin 1913; G. Berg, *Geschichte der Stadt und Festung Cüstrin* (Schriften des Vereins für Geschichte der Neumark; 35), Landsberg a.d. Warthe 1916; W. Hoppe, 'Geschichte der Stadt Küstrin', in: E. Blunck, *Die Kunstdenkmäler des Kreises Königsberg (Neumark)*, Heft I, Berlijn 1928, 303-357; W. Melzheimer, *Die Festung und Garnison Küstrin*, Berlijn 1989.

36 Galland 1911 (noot 9), bijlagen, Berg 1916 (noot 35), 141.

37 Galland 1911 (noot 9), bijlagen, Fredrich 1913 (noot 35), 112; Van Kempen 1924 (noot 9), 209.

38 Galland 1911 (noot 9), 83.

39 L. Böer, *Das ehemalige Schloß in Schwedt/Oder und seine Umgebung* (Heimatbuch des Kreises Angermünde; Band 4), (1979), 25 en 170-171.

40 Galland 1911 (noot 9), 232-233.

41 De dakpannen waren blauw, dezelfde die op de Sonnenburg waren toegepast. Böer 1979 (noot 39), 25-29.

42 Böer 1979 (noot 39), 29-35.

43 Böer 1979 (noot 39), 38.

44 Van Kempen 1924 (noot 9), 216.

45 C. Nülken, 'Frankfurt an der Oder. Das "Junkerhaus" im 17. Jahrhundert', *Brandenburgische Denkmalpflege* 1 (1992) 2, 57-68, 57.

46 H. Ladendorf, 'Smidts, Michael Matthias', in: U. Thieme, F. Becker (Bgr.), *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, Band XXXI, Leipzig 1937, 161-162, 161. Vgl. Nülken 1992 (noot 45).

47 Nülken 1992 (noot 45), 67-68.

48 Nülken 1992 (noot 45), 61.

49 Hun komst naar Brandenburg hing oorspronkelijk waarschijnlijk samen met de bouw van de kloosterkerk van Neuzelle, die in de jaren vijftig van stucwerk was voorzien. Zie ook Hahn en Lorenz 2000 (noot 32), I, 63 en II, 256, 353 en 488-89.

50 Nülken 1992 (noot 45).

51 Galland 1911 (noot 9), 231, nr. 16.

52 Van Kempen 1924 (noot 9), 222; K. Bechler, *Schloss Oranienbaum. Architektur und Kunstpolitik der Oranierinnen in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, Halle 2002, 27; T. Weiss (Hg.), *Oranienbaum – Huis van Oranje. Wiedererweckung eines anhaltischen Fürstenschlosses. Oranische Bildnisse aus fünf Jahrhunderten*, tent.cat. Oranienbaum (Schloss Oranienbaum) 2003, 382.

53 U. Bednarz, F. Cremer en H.-J. Krause e.a. (bew.), *Sachsen-Anhalt II. Regierungsbezirke Dessau und Halle*. Georg Dehio Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler, München etc. 1999, 109-110.

54 H. Dauer, 'Der Barockbau des Schlosses Coswig/Anhalt', *Burgen und Schlösser in Sachsen-Anhalt* 5 (1996), 64-90, 74-75 en 87.

55 D. Herrmann, *Schloß Zerbst in Anhalt. Geschichte und Beschreibung einer vernichteten Residenz*, Halle 1998, 11.

56 Galland 1911 (noot 9), bijlage, 233; R. Specht, 'Der Kurfürstlich-Brandenburgische Baumeister Cornelius Ryckwaert und seine Bautätigkeit in Zerbst von 1675-1693', *Alt-Zerbst* 25 (1928), bijdrage 74, z. p.; Herrmann 1998 (noot 55), 16.

57 De toeschrijving gaat terug op Van Kempen, die in 1924 schreef: 'Baupläne oder Zeichnungen aus der Erbauungszeit sind nicht mehr zu ermitteln gewesen, aber doch wissen wir genau, daß Ryckwaert für die Gesamtanlage des Schloßes verantwortlich zu machen ist. Wir besitzen nämlich einen Prospekt des Schlosses [...] von Ryckwaerts Nachfolger Simonetti 1699 gezeichnet.' 'Corps de Logis wie Flügel sind hier so durchaus in holländischen Formen gegeben, und das Ganze ist so eines Geistes mit anderen Schöpfungen unseres Meisters, wie Schloß Schwedt [...] und Schloß Oranienbaum [...], daß wir in dieser Simonettischen Zeichnung nur eine Wiedergabe des Ryckwaertschen Entwurfes sehen können.'

58 Specht 1928 (noot 56).

59 Herrmann 1998 (noot 55), 16.

60 Galland 1911 (noot 9), bijlage III; Van Kempen 1924 (noot 9), 230; Specht 1928 (noot 56) en S. Schönfeld, *Der niederländische Einfluß auf den Kirchenbau in Brandenburg und Anhalt im 17. und 18.*

Jahrhundert, Frankfurt a.M. etc. 1999, 85.

61 Van Kempen 1924 (noot 9), 244.

62 Over de toeschrijving van het ontwerp schrijft Van Kempen: 'Ganz zweifellos spricht holländisches Form- und Raumgefühl aus dem Bau zu uns, und da liegt doch wahrlich der Gedanke an Ryckwaert äußerst nahe.' Van Kempen 1924 (noot 9), 239.

63 Galland 1911 (noot 9), 231; Van Tussenbroek 2004 (noot 8), 23 en 29.

64 Heckmann 1998 (noot 9), 85 en 137.

65 Zie over Oranienbaum uitgebreid Bechler 2002 (noot 52). Over Oranienburg: W. Boeck, *Oranienburg. Geschichte eines preussischen Königsschlosses*, Berlijn 1938.

66 H.-J. Giersberg, C. Meckel en G. Bartoschek (red.), *Der Große Kurfürst. Sammler. Bauherr. Mäzen*, Potsdam 1988, 117.

67 Hahn en Lorenz 2000 (noot 31), II, 146-147.

68 S. Passow, *Ein märkischer Rittersitz. Aus der Orts- und Familienchronik eines Dorfes (Hohenfinow)*, 2 dln, Eberswalde 1907; K.J. en M. Endtmann, 'Park, Garten und Schloß Hohenfinow. Sachzeugen vergangener Jahrhunderte', *Kultur-Information Eberswalde* 8 (1983), 4-22.

69 Endtmann 1983 (noot 68), 10.

70 Passow 1907 (noot 68), 107; Böer 1979 (noot 39), 173.

71 Hahn en Lorenz 2000 (noot 31), II, 336-337.

72 Herrmann 1998 (noot 55), 15.

73 Van Kempen 1924 (noot 9), passim. Vgl. K. Ottenheym, 'The Dutch years of Tilman van Gameren', *Biuletyn Historii Sztuki* 60 (2000), 87-103, 101.

74 Heckmann 1998 (noot 9), 86.

75 Van Kempen 1924 (noot 9), 204.

76 Terwen en Ottenheym 1993 (noot 17), 58.

77 Heckmann 1998 (noot 9), 86.

78 G. Vinken e.a. (bew.), *Brandenburg*. Georg Dehio Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler, München etc. 2000, 596-597.

79 Schönfeld 1999 (noot 60), 90 e.v.

80 Galland 1911 (noot 9), 234.

PROF.DR. G. VAN TUSSENBROEK (g.van.tussenbroek@amsterdam.nl) is bouwhistoricus bij Monumenten en Archeologie van de gemeente Amsterdam en hoogleraar Stedelijke identiteit en monumenten, in het bijzonder van de stad Amsterdam, aan de Universiteit van Amsterdam.

CORNELIS RYCKWAERT (C. 1635 - †1693), MASTER BUILDER IN BRANDENBURG

EXPORT OF DUTCH ARCHITECTURE IN THE SEVENTEENTH CENTURY?

GABRI VAN TUSSENBROEK

Cornelis Ryckwaert is one of the few master builders who were active in Brandenburg in the seventeenth century and of whom more is known than just a name or a place of residence. This makes him especially suitable for a study of the export of Dutch influences in the architecture of Brandenburg.

An analysis of his activities should reveal the nature of any such influence, making for a more nuanced assessment of Ryckwaert's work and contributing to the debate about what the concept of influence actually entails. This article begins with his origins and his arrival in Brandenburg in the retinue of Johan Maurits van Nassau-Siegen, and then moves on to discuss several of his building projects.

There are indications that Ryckwaert was born in Leiden. From 1662 he was involved in the reconstruction of the Johannieter castle in Sonnenburg (present-day Słonsk). Once work on the castle was finished, Ryckwaert was appointed master of Electoral fortifications in Küstrin/Kostrzyn, where he lived until his death in 1693. From this base he was involved in other building projects, chiefly for the Electors of Brandenburg and of Sachsen-Anhalt. In Brandenburg his works included the castle in Schwedt, the Junkerhaus in Frankfurt an der Oder and smaller estates owned by minor nobility, such as Groß Rietz and Hohenfinow. In Sachsen-Anhalt he worked on the castle in Coswig, the castle and Lutheran church in Zerbst, and the Oranienbaum castle. He traded in wood and built a shipping bridge in Dessau where he also worked on other projects.

In the literature Cornelis Ryckwaert is regarded as an example of a travelling architect who introduced Dutch influences in Brandenburg. However, an analysis of his activities failed to uncover any persuasive evidence that he was in fact active as an architectural designer. Moreover, he was not appointed as 'architect', but as 'master builder'. The conclusion must therefore be that Ryckwaert's activities were of a civil engineering nature and that he cannot be regarded as an architectural designer.

Ryckwaert's influence on the building industry in Brandenburg should consequently be sought in the specific civil engineering expertise he possessed and that was needed in Brandenburg. His close ties with the Electoral court and with members of the minor nobility who usually held administrative offices, meant that Ryckwaert's know-how was employed in many different places. Based on the written sources, the nature of Ryckwaert's influence on construction in Brandenburg in the seventeenth century is more likely to be found in his activities as a fortification engineer.

Very little remains of the work of Cornelis Ryckwaert, or of related source material. Only the Junkerhaus in Frankfurt an der Oder, and more especially Oranienbaum castle, are still in a reasonably authentic condition.